

פתח דבר: נפש של בניין

אני אוהב לגעת בבניינים: להעביר יד על הקירות, למשש את הטיח, לגרד בקצות האצבעות את הצבע המתקלף. הנגיעה בבניין היא עוד דרך לזכור אותו, עוד דרך להזכיר אותו לעצמי. הנגיעה היא גם אמצעי הקליטה של הזיכרונות שנשאבו לתוך החומרים ונספגו בהם לאורך השנים.

נולדתי בצפון הישן של תל אביב בשנת 1951. הורי היו ציונים, עולים מפולין, שניהם מרקע זעיר-בורגני. אבי היה קבלן אינסטלציה שעבד, מטבע הדברים, בעיקר בבתי הקופסאות הקבלניים שנבנו באותם ימים. אני לא גיליתי עניין בבניינים אלא במציאות הדינמית שסביבי: הנוף העירוני היה עמוס התרחשויות ועניין, ולהבדיל מן המבנים, השתנה כל הזמן. הצפון הישן היה באותם ימים אזור מוגבל ומוגדר, חממה מושלמת ואחידה. העולם שמחוץ לגבולותיו המוכרים לא היה קיים למעשה, וודאי שלא עודד מפגש עם העושר התרבותי העצום שטואטא או מתחת לשטיח, כחלק ממדיניות כור ההיתוך הבן-גוריונית שעיקר תכליתה היה מחיקת הזיכרונות של מי שזה עתה באו בשערי הארץ.

אמא רצתה שאהיה רוקח. רוקחות, לפחות בתודעה הוורשאית שהביאה איתה מהבית, היתה מקצוע נחשק: שכר נאה, כבוד חברתי ומקצוע נדרש בכל מקום – פרט חשוב כאשר פוגרום זה או אחר עוקר אותך מהבית בכל כמה שנים. מאחר שבבית הספר היסודי לא הצטיינתי, החלום הבורגני האחר של אמי – שאלמד בגימנסיה הרצליה – היה בלתי מושג. משום כך פנתה למצוא לבנה הבעייתי בית ספר תיכון ללברנטים, שיסייע לי בהשלמת תעודת הבגרות ובה בעת יכשיר אותי גם לחיי הרוקחות. באותה תקופה היה רק בית ספר אחד כזה באזור תל אביב – גימנסיה סוקולוב לאור – הרחק מתחום המושב של הצפון הישן. אמא לא ניחשה שדווקא המקום שבו פעל בית הספר יגרום לבנה טלטלה תודעתית, שתרחיק אותו מהמסלול המובטח שתכננה לו.

גימנסיה סוקולוב לאור היתה ברחוב עזה ביפו – שם שאין מאחוריו פנים וזהות, אזור דמיוני לחלוטין למי שהייתי אז, מעין "חוצלארץ" שאף אחד לא רוצה לבקר בו. בעיני אמא, מיקומו של בית הספר ביפו היה בלתי נסבל – לא משום שההגעה אליו באוטובוסים ארכה שעה וחצי, אלא בגלל הסביבה ה"פרענקית" שהוא היה נטוע בתוכה. בבית שלנו לא אכלו חומוס, לא ידעו מה זאת פיתה – וגם לא רצו לדעת. בכל זאת, הרצון להבטיח את עתיד המצצועי היה חזק יותר.

הימים הראשונים בבית הספר היו הלם תרבותי רציני, מעין מצב כפוי של פליטות פתאומית. לראשונה בחיי נפגשתי עם אנשים ממקומות אקזוטיים – יפו,

אמנון בר אור באתר בנייה ברחוב אבן גבירול בתל אביב, שלהי שנות החמישים של המאה ה-20. מאחור נראים בנייני המגורים באבן גבירול 142 ו-144

בית עלי ביבי ברחוב עזה 13 ביפו. למעלה מימין: בגלגולו כגימנסיה סוקולוב לאור, 1969; למעלה משמאל: הכניסה לחדר שבו התגורר עלי טוואלחי בתחתית גרם המדרגות, 2011; למטה: החלל המרכזי בקומה העליונה לאחר שימור הבית בידי אדריכל איל זיו (היום: בית הספר הדמוקרטי ביפו), 2011

בת ים, חולון – שקשה להאמין שהייתי פוגש במעגל החיים שממנו באתי. עדיין לא הבנתי איפה אני נמצא, אבל היה ברור לי שזו סביבה פיזית מזוהה מאוד ושונה מבתי הספר שהכרתי. הבניין היה ישן, החדרים ענקיים עם תקרות גבוהות, מרצפות צבעוניות, קשתות, תקרות עץ מצוירות, קרניזים מגולפים – אובייקטים שבעיקר היה מעניין לצייר בשיעורים משעממים. חלק מהאזורים היו אסורים לגישה, בשדה סמוך היו שלדים של מתקני שעשועים, והיה גם ערבי אחד שגר בחדרון מתחת למדרגות ולא החליף איתנו מילה. אף אחד לא ידע מה הוא עושה שם. ללא ספק הוא לא היה השרת של בית הספר, כי לבית הספר היה שרת. לנוכחות שלו לא היה הסבר, ואנחנו לא שאלנו שאלות.

אלה הם אבני הבניין של הזיכרונות שלי מהבית ברחוב עזה 13 ביפו. זיכרונות אישיים, מיידיים, אבל לא כאלה שמבוססים על ידע, על מחקר, על שאלות. זיכרונות כאלה, מטבע הדברים, הם חלקיים. אף על פי שאי־אפשר להתעלם מהשפעתם המהפנטת על המשך חיי, הם נותרו מאחור, עדות הולכת ומיטשטשת לחשיפה ראשונה לתרבות חומרית אחרת, מגרה ומסקרנת, שהשפיעה כנראה במידת מה על הנתיב המקצועי שבחרתי לי.

ובכל זאת היה שם כל הזמן גם סיפור אחר, סיפור שהאדישות הגמורה שלי לקיומו יכולה להפתיע רק בדיעבד. בכל אותן שנים בבית הספר לא הבנתי את עוצמת המטען האחר של הזיכרונות שאצר בחובו הבניין. דווקא משום שהייתי חלק מהסיפור של הבניין, הייתי זקוק כנראה לעזרה מבחוץ כדי להתחיל לחשוף את הזיכרונות האלה.

שנים אחר כך, בשנת 2001, פנה אלי האדריכל נאור מימר, תלמיד שהפך לעמית לעבודה, והציע לי לערוך סקר מקיף של "בתי באר" באזור יפו – בתי אמידים מהודרים שהוקמו במזרחה של יפו בלב פרדסים, לרוב על בסיס מבני באר נמוכי קומה שנבנו קודם לכן. נאור נולד וגדל ביפו, והעבר המעורפל של בתים עטורי גגות רעפים אדומים, בתים שראה במשך שנים מחלון חדרו, המשיך להטריד אותו גם אחרי שעבר להתגורר במקומות אחרים. הוא התחיל לחקור את הדבר בעצמו, ואז פנה אלי. הנושא לא עורר בי סקרנות רבה, אבל החלטתי בכל זאת להציע אותו לעמיתי להוראה באוניברסיטת תל אביב, האדריכל סרג'ו לרמן. סרג'ו גילה התלהבות רבה יותר.

שלחנו את הסטודנטים לחפש בתי באר. הם מצאו הרבה יותר מזה: על פי מפות ישנות, סיורי שטח מדוקדקים, עדויות בכתב ובעל־פה ותצלומים ישנים, נחשף פרק שלם בתולדות התרבות המקומית. בתי הבאר שמסביב ליפו היו היתדות שביניהן נמתחה העיר: השבילים הראשונים והדרכים העתיקות שקישרו ביניהם נסללו ברבות הימים לרחובות. בתי הבאר עצמם, שהוקמו במקור כמבנים חקלאיים, הפכו למעונות אירוח ולבסוף למגורי קבע. לאחר שננטשו בידי תושביהם המקוריים, והפרדסים

שסביבם נעקרו וכוסו בכתי מגורים, נותרו הבתים בשטח כעדות רעועה לעבר נשכה – הם לא היו רק פריטים שוליים בנוף, אלא הגורם העיקרי שחולל אותו. כך חזרתי גם לבית ברחוב עזה 13. רוניאל תומי ודנה ליפובצקי, שניים מהסטודנטים ששלחנו לגלות בתי באר, התחילו לחשוף, נדבך אחר נדבך, את סיפורו של בית הספר שלי. פתאום התחילו לצוץ השמות. את הבית בנה אדם בשם עלי ביבי בסוף המאה ה-19. ביבי היה קבלן אמיד ובעל קרקעות מיפו. הוא גר בבית עם משפחתו עד 1948. הערבי שגר מתחת למדרגות בית הספר היה עלי סוואלחי, אב הבית של משפחת ביבי. הוא נותר מאחור לשמור על הבית בזמן שמשפחת ביבי עזבה את יפו בגלל המלחמה והתפזרה בין ארצות ערב. זה לא מנע את הפקעת הבית – לכאורה משום שלא היו בידי עלי סוואלחי מסמכי הבעלות – אבל הותר לו להמשיך להתגורר עם משפחתו בבית המופקע, בחדר בודד עם מקלחת. החדר שמתחת לגרם המדרגות.

בית ביבי היה בית באר קלאסי, שכלל מבנה חקלאי פרימיטיבי לאחסון כלים ותוצרת חקלאית, דיר לגמל, מתקני אנטייליה, חצר משק, בית מגורים וכמובן – פרדס גדול מסביב. הרחוב שעבר בסמוך לא היה סתם רחוב, אלא דרך ראשית שהובילה לעזה. עם השנים, עוד לפני שהתחלתי ללמוד שם, חוסלה חצר המשק כדי לפנות מקום למעבדות ביולוגיה. הפרדס שמסביב קמל. מתקני הלונה פארק של יפו, שהקימו הבריטים בשיפולי הפרדסים למען ילדי הפצועים ששירתו בבריגדה הערבית במלחמת העולם השנייה, החלידו. רק רחוב עזה נשאר רחוב עזה, אף על פי שהיום כבר לא נוסעים דרכו לעזה.

בסוף שנות התשעים הוחלט להקים בסמוך לבניין ששיכן את גימנסיה סוקולוב לאור את המכללה האקדמית של תל אביב-יפו. לכאורה מפעל תרבותי שנועד להחזיר ליפו את כבודה הרמוס. למעשה, באותו הינף יד הוחלט לחוקק את כל האזור הישן – הכולל כמה בתי באר אחרים – כדי להקים מגרשי חניה למכללה. בהחלטה זו לא היתה אפילו מידה קלה של כבוד להיסטוריה של יפו, לרחובותיה ולבנייניה. סוג כזה של עיוורון לא היה זר לי – בזמן ששקדתי על לימודי בגימנסיה סוקולוב לאור לא ראיתי לנגד עיני בית ערבי שדוד, לא חשבתי על ההקשר ההיסטורי של רחוב עזה ולא ניסיתי לשאול מי היו האנשים שגרו בבית לפני שהפך לבית ספר. אבל הבית עצמו נשאר במקומו, כמעט ללא שינוי. מה שהשתנה היה הסיפור שיכולתי עכשיו לספר לעצמי עליו ועלי, סיפור שהנוכחות שלו חוזרת ומתחזקת רק משום שהבניין עדיין עומד באותו מקום וממשיך מן הסתם לצבור זיכרונות חדשים. בניינים הם כמובן לא נשאי הזיכרונות היחידים שלנו. בשנת 2007 התבקשתי על ידי קיבוץ מענית לגבש חוות דעת בנוגע לשימור אתרים ברחבי הקיבוץ. מענית הוא קיבוץ יוצא דופן בתודעת השימור המרשימה של חבריו, המצב ברוב הקיבוצים שונה לחלוטין. את תוכנית האב לקיבוץ מענית הכין בשנת 1941 האדריכל זאב

למעלה: בית עלי ביבי, ראשית המאה ה-20; למטה מימין לשמאל: עלי ביבי, שנות העשרים של המאה ה-20; לוטפייה ביבי, בתו של עלי ביבי ובנה הבכור רסאן אנוור ביבי בפרדס הצמוד לבית המשפחה, שנות העשרים של המאה ה-20

רכטר, וחלקים ממנה עובדו ושוננו בהמשך בידי האדריכל שמואל מסטצ'קין – שניהם מהשורה הראשונה של אדריכלי הסגנון הבינלאומי בארץ ישראל. הנחנו, אני וצוות משרדי, שנתבקש לשמר קודם כול את מה ששני האדריכלים האלה נגעו בו. באנו לקיבוץ ודיברנו עם החברים. רצינו להבין מהו האתר החשוב להם ביותר בקיבוץ. התשובה שקיבלנו היתה מפתיעה – לא חדר האוכל, לא בית הילדים, אפילו לא הבית הראשון. האתר החשוב ביותר בעיני החברים היה סלע.

ב־7 בספטמבר 1942 עלה הקיבוץ על הקרקע. במהלך טקס העלייה על הקרקע נאם ליד הסלע אברהם הרצפלד, מראשי מפא"י, שנהג לקחת חלק בכל עלייה של יישוב חדש על הקרקע. הרצפלד היה כבר אז דמות מיתולוגית בתנועת העבודה, ונאומו העלייה על הקרקע שנהג לשאת היו לשם דבר. בסגנונו המיוחד פנה לחברים ואמר: "אני מודיע לכם, קינדערלך, הכול יהיה כאן. יהיו בתים ועצים, מים וחרושת, רפתות, לולים, כרמים, ילדים ונוער. הכול יהיה כאן!" מן הסתם גם פצח כמנהגו בשירת "שורו הביטו וראו" כדי לתת תוקף לדברים. עם השנים נדמה שזיכרון דמותו הלך ודהה. הרצפלד היום הוא בעיקר שם של בית חולים גריאטרי. בקיבוץ מענית לא שכחו. הסלע הפך מאותו יום ל"סלע של הרצפלד".

אבל סלעים עם היסטוריה נדירים למדי בנוף היומיומי שלנו. בניינים – משום שהם תפאורה מתמדת לחיינו, לסיפורים שלנו, לדרך שבה אנחנו רואים את עצמנו – הם נוכחים קבועים בזיכרונות שלנו. לכל בניין ולכל מקום יש סיפור, בעצם הרבה יותר מסיפור אחד. ברחובות יש סיפורים, בכניסות לבניינים יש סיפורים, בעומק הדירות יש סיפורים. אבל את הסיפורים האלה צריך לדעת לגלות, לקרוא, לפענח. אחרת עיר היא סתם עיר, בית הוא סתם בית, והקירות נשארים אילמים.

בית הבאר של משפחת רוזק, רחוב השומרון 6, תל אביב, 2007

בית הבאר של אנטון איוב (בית ה"ביל"ויים) בדרום שכונת נווה עופר, יפו, 2007

פתח דבר: נפש של בניין